

УДК 342.7 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.20>

РОЛЬ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ ПІД ЧАС ОБМЕЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Синицин П.М.,

*доктор філософії у галузі права,
доцент кафедри «Національне та міжнародного права»
Навчально-наукового морського гуманітарного інституту
Одеського національного морського університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1593-2671>*

Василіогло Р.О.,

*студент 2 курсу магістратури
факультету судового та міжнародного права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Синицин П.М., Василіогло Р.О. Роль принципу пропорційності під час обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні: проблеми теорії та практики.

Вказується, у реаліях, які сформувалися в нашій країні за останні роки, дотримання принципу верховенства права, зокрема його елементу пропорційності, набирає все більшої актуальності. Дедалі більше у суспільно-правових відносинах зустрічаються випадки обмеження прав людини, тому вивчення ролі принципу пропорційності під час обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні наразі становить крайню необхідність. Зокрема, виникають питання щодо правомірності та доцільності обмежень прав людини і громадянина під час воєнного стану, коли інтереси держави мають вищий пріоритет над інтересами окремої особи. Тому важливою є проблема вдосконалення законодавчого регулювання принципу пропорційності, що дозволить ефективно захищати права людини та підтримувати баланс між індивідуальними правами і публічними інтересами, зокрема в умовах надзвичайних ситуацій.

Стаття аналізує пропорційність як важливий елемент принципу верховенства права у контексті конституційного права. Зосереджено увагу на невід'ємності даного принципу у сфері обмеження прав людини в Україні у сучасних умовах. Окремо розглядається історичний розвиток принципу пропорційності, пов'язані з ним поняття, його закріплення у міжнародній практиці, зокрема рішеннях Європейського суду з прав людини, а також використання в українській судовій практиці, зокрема в умовах воєнного стану.

Підкреслено актуальність принципу пропорційності під час обмеження прав і свобод людини в умовах кризових ситуацій, таких як карантин чи воєнний стан, і наголошується на необхідності чіткого закріплення цього принципу в національному законодавстві.

Автор приходить до висновку, принцип пропорційності є не лише юридичним інструментом для забезпечення законності і справедливості при обмеженні прав людини, але й важливим елементом для збереження демократії, правової держави і основних прав і свобод в незалежній суверенній Україні. Саме він забезпечує повне та всебічне дотримання прав і свобод людини і громадянина зокрема під час особливих правових режимів, таких як воєнний стан. Він також визначає, що обмеження повинні бути мінімальними і не перевищувати те, що є необхідним для досягнення конкретної мети.

Ключові слова: верховенство права, принцип пропорційності, обмеження прав, баланс інтересів, права людини.

Synytsyn P., Vasyliohlo R. The role of the principle of proportionality when restricting constitutional rights and freedoms of man and citizen in Ukraine: problems of theory and practice.

It is indicated that in the realities that have formed in our country in recent years, compliance with the principle of the rule of law, in particular its element of proportionality, is gaining increasing relevance. Cases of restriction of human rights are increasingly encountered in social and legal relations, therefore, studying the role of the principle of proportionality in the restriction of constitutional rights and freedoms of man and citizen in Ukraine is currently an urgent necessity. In particular, questions arise regarding the legality and expediency of restrictions on human and citizen rights during martial law, when the interests of the state have a higher priority than the interests of an individual. Therefore, the problem of improving the legislative regulation of the principle of proportionality is important, which will allow for effective protection of human rights and maintaining a balance between individual rights and public interests, in particular in emergency situations. The article analyzes proportionality as an important element of the principle of the rule of law in the context of constitutional law. The focus is on the indispensability of this principle in the sphere of restriction of human rights in Ukraine in modern conditions. Separately, the historical development of the principle of proportionality, the concepts associated with it, its consolidation in international practice, in particular in the decisions of the European Court of Human Rights, as well as its use in Ukrainian judicial practice, in particular in conditions of martial law, are considered.

The relevance of the principle of proportionality when restricting human rights and freedoms in crisis situations, such as quarantine or martial law, is emphasized, and the need for a clear consolidation of this principle in national legislation is emphasized.

The author concludes that the principle of proportionality is not only a legal instrument for ensuring legality and justice when restricting human rights, but also an important element for preserving democracy, the rule of law and fundamental rights and freedoms in independent sovereign Ukraine. It is it that ensures full and comprehensive observance of human and citizen rights and freedoms, in particular during special legal regimes, such as martial law. It also determines that restrictions must be minimal and not exceed what is necessary to achieve a specific goal.

Key words: rule of law, principle of proportionality, restriction of rights, balance of interests, human rights.

Постановка проблеми. У реаліях, які сформувалися в нашій країні за останні роки, дотримання принципу верховенства права, зокрема його елементу пропорційності, набирає все більшої актуальності. Дедалі більше у суспільно-правових відносинах зустрічаються випадки обмеження прав людини, тому вивчення ролі принципу пропорційності під час обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні наразі становить крайню необхідність.

Зокрема, виникають питання щодо правомірності та доцільності обмежень прав людини і громадянина під час воєнного стану, коли інтереси держави мають вищий пріоритет над інтересами окремої особи. Тому важливою є проблема вдосконалення законодавчого регулювання принципу пропорційності, що дозволить ефективно захищати права людини та підтримувати баланс між індивідуальними правами і публічними інтересами, зокрема в умовах надзвичайних ситуацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день у науковому просторі з'являються чимало робіт присвячені обмеженню прав людини в Україні, зокрема і принципу пропорційності, роль якого в останні роки стала ще більшою. Зокрема, Мерник А.М., Стоян Є.О., Артеменко К.С. у своїй роботі проаналізували інститут обмеження прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. Суддя Верховного суду Ян Берназюк навів приклади судової практики щодо застосуванню принципу пропорційності під час обмеження прав людини.

Існують чимало робіт, присвячених даній тематиці, однак слід більш звернути на неї увагу саме в контексті сучасних реалій, адже запровадження особливих правових режимів у нашій країні породжує нові прецеденти, які потребують більш глибокого вивчення даної теми.

Метою статті є розкриття змісту принципу пропорційності, дослідження його ролі під час обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Виклад основного матеріалу. Конституційне право є однією з ключових галузей юриспруденції, адже саме воно визначає основу формування всіх нормативно-правових актів, організації державної влади, а також принципи функціонування демократичного суспільства.

Отже, дана галузь права має ряд основних засад, на яких ґрунтується регулювання суспільних відносин як у сфері цієї галузі, так і інших галузей права. Науковці намагаються об'єднати їх у єдину структуровану систему. Серед різних поглядів вчених система принципів конституційного права може різнитися, але проаналізувавши літературу, можна дійти висновку, що першим серед усієї системи принципів завжди стоїть верховенства права.

Відмінність верховенства права від усіх інших принципів пролягає в тому, що він є комплексним, адже включає в себе багато елементів, такі як законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини тощо. Перелік цих елементів не є вичерпним, та науковці можуть представляти його по-різному, однак вважаємо, що обов'язковим елементом верховенства права має бути принцип пропорційності.

Принцип пропорційності є важливим складником верховенства права. Хоча базові ідеї цього принципу мають давнє історичне коріння і використовувалися в юридичній практиці, основне формулювання та узагальнення цих ідей зазвичай пов'язують з рішеннями Федерального конституційного суду Німеччини [1]. Цей суд враховував не лише Основний закон ФРН, в якому цей принцип не був формально викладений, але й інші джерела, такі як Кодекс публічного права, доктрини правової держави та поняття основних прав людини. Федеральний конституційний суд Німеччини не лише сформулював принцип пропорційності, а й надав йому статус неписаного конституційного принципу [2]. Згодом цей принцип став поширеним в більшості європейських країн, оскільки його закріпили в основних міжнародних та регіональних актах, а також він часто згадується у практиці Європейського суду з прав людини. Він також отримав формальне закріплення в багатьох європейських, а іноді й неєвропейських конституціях.

Також, слід погодитися із думкою Яна Бернзюка, який навів «найбільш пов'язанні з принципом пропорційності поняття, а саме:

- Співмірність (Commensurability): відповідність між вжитими заходами та досягнутими цілями.
- Баланс інтересів (Balance of Interests): гармонійне співвідношення між правами особи та публічними інтересами.
- Необхідність (Necessity): вжиті заходи повинні бути виправданими для досягнення мети.
- Адекватність (Adequacy): відповідність заходів поставленим завданням.
- Справедливість (Fairness): баланс між втручанням у права особи та метою, яку переслідують.
- Обґрунтованість (Reasonableness): раціональність вжитих заходів.
- Мінімальне втручання (Minimal Intervention): використання найменш обмежувальних заходів для досягнення результату.
- Зваженість (Proportionateness): ґрунтується на ретельній оцінці та збалансованості рішень.
- Еквівалентність (Equivalence): рівність між витратами та отриманими вигодами.
- Раціональність (Rationality): логічність і осмисленість вжитих заходів» [3, с. 3].

Зазначимо, що зміст принципу пропорційності полягає здебільшого у справедливому балансі між несприятливими наслідками в обмеженні основних прав і свобод людини та громадянина та необхідністю у досягненні законної мети. Це означає, що будь-яке втручання в права людини має бути обґрунтованим, пропорційним та адекватним поставленій меті, і не повинно бути більш надмірним.

Хоча Конституція України не закріплює цей принцип, питання щодо необхідності його дотримання стає все більш поширеним у судовій практиці. Однак, Основний закон України формально встановлює принцип верховенства права, невід'ємною частиною якого є принцип пропорційності. Крім того, рішення Європейського суду з прав людини, які Україна визнає джерелом національного права, також зобов'язують до його застосування [1].

Зокрема, про необхідність забезпечення справедливого балансу, який потрібно встановити між конкуруючими інтересами особи та суспільства в цілому, йдеться також у рішеннях ЄСПЛ у справі «Stjerna v. Finland» (заява № 18131/91, п. 39) [4] та у справі «Johansson v. Finland» (заява № 10163/02, п. 29) [5], які стосувалися вибору та зміни імен та прізвищ.

У справі «Stjerna v. Finland» зазначається, що законодавчі обмеження щодо зміни імені можуть бути виправдані суспільними інтересами, такими як точний облік населення.

Це лише декілька прикладів застосування засад принципу пропорційності у судових рішеннях Європейського суду з прав людини. Таких справ є досить багато, зокрема і у справах приватних осіб проти України.

Частіше за все дотримання принципу пропорційності необхідне саме під час обмеження прав людини. Цей принцип є важливою складовою у таких заходах, оскільки вимагає не зловживати обмеженнями, щоб це не переростало у порушення прав, а застосовувалось лише в межах необхідності у демократичному суспільстві.

В Основному Законі України обмеження прав і свобод громадян розглядається як звуження змісту та обсягу вже наявних прав (подібний підхід відображено у Рішенні Конституційного Суду України від 22.09.2015 № 5-рп/2005 (справа про постійне користування земельними ділянками) [6]. Законодавець передбачає правове регулювання обмеження прав людини, надаючи легальне визначення цього інституту, а орган конституційної юрисдикції здійснює його офіційне тлумачення. Це забезпечує функціонування принципу верховенства права та створює умови для запобігання зловживанням нормами інституту обмеження прав з корисливих мотивів [7, с. 44].

На сьогоднішній день, з огляду на карантинні обмеження які були в 2020-2022 роках та введення Президентом України з 2022 року воєнного стану, який прямо передбачає обмеження конституційних прав і свобод, питання дотримання принципу пропорційності набирає все більшої актуальності.

Під час воєнного стану обмежуються такі конституційні права як право на вільне пересування, право на вільний вибір праці, право на участь в управлінні державними справами, може здійснюватися втручання в особисте життя тощо. Однак, у суспільстві існує хибна думка про отождолення поняття «обмеження» та «позбавлення», хоча, дійсно, іноді обмеження прав і свобод людини перевищує суспільну необхідність, тому заходи щодо обмежень можуть порушувати баланс між несприятливими наслідками та необхідністю досягання поставленої мети.

Вважаємо, що у зв'язку з частішим відображенням питання обмеження прав і свобод людини у вітчизняній судовій практиці, більш чітке законодавче закріплення принципу пропорційності та необхідність у його дотриманні набуває все більшої актуальності.

Так, наприклад, у справі № 420/23990/23 позивач оскаржив рішення про обмеження Кабінетом Міністрів України розміру індексації пенсій у 2023 році граничною сумою 1500 гривень, вважаючи це дискримінаційним.

Верховний Суд, ухваливши постанову 20 червня 2024 року, підтвердив рішення судів нижчих інстанцій, визнавши законність такого обмеження, яке відповідає законодавству, що наділяє Кабмін повноваженнями визначати умови та обсяги індексації в умовах воєнного стану.

Суд зазначив, що це обмеження має на меті досягнення справедливого балансу між соціальними виплатами, фінансовою стабільністю держави та захистом інтересів найуразливіших верств населення, особливо в контексті мобілізації ресурсів для оборони країни [6].

Також сьогодні часто зустрічаються справи щодо оскарження громадянами дії органів влади щодо обмеження їх свободи пересування. Наприклад, у постанові від 31 серпня 2023 року (справа № 380/572/23) Верховний Суд відзначив, що для досягнення балансу між військовими потребами держави та правом громадянина на пересування в умовах особливого правового режиму воєнного стану, органи влади повинні дотримуватися принципів статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України, дія яких у цей період не обмежується [8].

Крім цього, застосовуючи критерії статті 2 КАС України, Верховний Суд у постанові від 17 серпня 2023 року по справі № 380/7792/22 дійшов висновку, що з огляду на пріоритет публічного інтересу, зумовлений безпрецедентними загрозами для суверенітету та незалежності України, спосіб реалізації державою прав, свобод та інтересів громадян у цих умовах визначався необхідністю мобілізації людських та матеріальних ресурсів для забезпечення оборони, а тому було обґрунтованим та співмірним із застосованим до позивача обмежень [10].

Враховуючи наведене, Верховний Суд дійшов висновку, що втручання держави в приватну сферу особи в умовах воєнного стану є необхідним, коли це зумовлено гостротою ситуації, і лише на період дії такого режиму, оскільки в інших обставинах права інших осіб могли б бути порушені [9].

В даному випадку можна побачити особливість дії принципу пропорційності під час правового режиму воєнного стану. Під час нього, у багатьох випадках інтереси держави мають значно вищий пріоритет ніж інтереси приватних осіб. Тому цілком логічним є те, що поняття «баланс інтересів» в одній категорії справ може працювати по-різному залежно від того, чи діє в країні особливий правовий режим. Залежно від цього, при прийнятті рішення, залежно від обставин, може надаватися перевага як правам окремої особи, так і публічним інтересам.

Висновки. Таким чином, принцип пропорційності є не лише юридичним інструментом для забезпечення законності і справедливості при обмеженні прав людини, але й важливим елементом для збереження демократії, правової держави і основних прав і свобод в незалежній суверенній Україні. Саме він забезпечує повне та всебічне дотримання прав і свобод людини і громадянина зокрема під час особливих правових режимів, таких як воєнний стан. Він також визначає, що обмеження повинні бути мінімальними і не перевищувати те, що є необхідним для досягнення конкретної мети.

Зазначимо, що наразі у нашому чинному законодавстві пропорційність вказується лише односторонньо, однак зміст цієї категорії та її критерії розкриваються як напрацюваннями вчених у своїх наукових роботах, так й, у судовій практиці. Для більш чіткого розуміння даного принципу, було б доречним законодавче закріплення таких критерій пропорційності як баланс інтересів, необхідність, обґрунтованість тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституційне право: підручник / За загальною редакцією М.І. Козюбри. / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, А.А. Мелешевич. К.: Ваіте, 2021 р. 528 с.
2. Шевчук С.В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. К.: Реферат, 2007 р. 640 с.
3. Берназюк Я.О. Принцип пропорційності (дотримання балансу) як важлива складова верховенства права. Програма підготовки та підвищення рівня кваліфікації за стандартизованою програмою помічників суддів окружних та апеляційних адміністративних судів, Національна школа суддів, 2024 р. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/114_principle_of_proportionality_bernaziuk.pdf.
4. Case of Stjerna v. Finland: decision of the European Court of Human Rights (1994, November 25), (Vols. 18131/91). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Stjerna%20v.%20Finland%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57912%22%5D%7D>.
5. Case of Johansson v. Finland: decision of the European Court of Human Rights (2007, September 06), (Vols. 10163/02). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22%22CASE%20OF%20STJERNA%20v.%20FINLAND%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57912%22%5D%7D>.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22.09.2005 р., справа № 1-17/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>.
7. Мерник А.М., Кузьміна В.О., Бурлаков Б.М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2/2020. С. 42–46.
8. Постанова Верховного Суду від 31.08.2023 року, справа № 380/572/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113156082>.
9. Постанова Верховного Суду від 20.06.2024 року, справа № 420/23990/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119907372>.
10. Постанова Верховного Суду від 17.08.2023 року, справа № 380/7792/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112879350>.